

ШЫН

№14
(19051)

2018 чылдың
февраль 8
четверг

Хүннүн үнери — 08:10
Ажары — 17:18
Хүн дурту — 9:08

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Хүннүн медээлери

БИРГИ ХУРАЛГА

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) сески сессия-ының бирги хуралы дүүн, февраль 7-де, болган.

Хурал эгезинде Дээди Хуралдың Дар-Каң-оол Даваа Кызыл кожуунунун Иг-Хая, Баян-Кол суурларынче акчылап чораанының түңнелдерин таттарга кысказы-биле дыңнаткан. Азында ТР-ниң Дээди Хуралының газының оралакчызы Ирина Са-ленко чоокшулап олуур Шагаа аралында депутаттарның киржил-биле эртер байырлыг хемчеглер-нин таныштырган. Депутаттар элий Бартына-Сады, Александра-так болгаш өскелер-даа депутат-л-чорудулгазының дугайында кыска-надыгларны кылган.

АК ОРУКТУ КҮЗЭЭН

Февраль 5-те Ыраккы Чөөн-хүн көдээ ажил-агый машина-лары чүдүргөн чүкк сөөртүр 5 улуг-автомашина Тывага чедип келген. Оларны Сүт-Хөл болгаш Тожу кожуун-аргаларына чедирген. Көдээ суур-а баргаш, машиналарда чүдүргөн-машина-техникаларны канчап-рерил деп айтырыг чиди-биле ту-селген. Ийи кожуунун удуртулгазы-ниң Дээди Хуралының депутады, "ток" КХН-ниң директору Сергей-ов-биле телефон дамчыштыр ха-вашкаш, дуза дилээрге, демгизи-а хүн аар чүкк көдүртүр кранныг-машиналарны кожууннарже чорудуп-лаан.

Сүт-Хөл биле Тожу кожуун чагырга-төлөвир чок көргүскен ачы-буянын-гы дээш орукчуларга өөрүп четтир-илеретпишаан, кел чыдар Шагаа-база Ада-чурт камгалакчызының-таварыштыр ажил-ижинге чедиш-ерни, ак орукту күзээн.

СУБСИДИЯ АЛЫРЫ-БИЛЕ

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш-аш-чем яамызы республиканың-ар инектер азырап-өстүрүп-рар ажил-агыйларындан сүт-дүрүлгезин өстүрүп турары-дээш күрүнөден берип турар суб-идия акшазын алыры-биле, фев-аль 1-ден эгелээш март 1-ге-дир документи-лери хүлээп ап-рарын дыңнаткан.

Ууда дузалал ажил-агыйы ту-сүт бүдүрүп турар хамаатыларга-убсидия акшазы хамаарышпас-рейниң негелделерин Көдээ ажил-болгаш аш-чем яамызының сай-нда парлаан.

Документи-лери Кызылдың Мос-кая кудумчузунда 2 А бажында, каътта, 301 дугаарлыг өрээлде-ап турар. Электроннуг адреси: shriem@rtuva.ru.

Кызылдың уруглар бажыңында

АВА, АЧАЗЫ — ЭРГИМ

Бай-Тайга кожуундан (школаңың дыңнакчызы — Оюн-оол Күжүгет).

Кызылдың уруглар бажыңының баазыңа 2016 чылдың сентябрь 26-дан эгелеп уруг азырап алыр деп турар күзелдиг ада-иелерге шко-ланы ажыткан. Неделя дургузунда уруглар бажыңында тускай тургус-тунган салбырның специалистери, уруглар бажыңының эмчилери, психолог, логопед башкылары школаның дыңнакчыларына кон-сультация, лекция, тренинг, диагно-стика хевиринге кичээлдерни эртти-рип, уруглар азырап алыр бетинде-беткеп турар.

ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар-херектериниң талазы-биле агенти-лелдин ажилдакчылары, хөй-ниити-организацияларының төлээлери, ча-латкан лекторлар среда санында кээп, айтырылгарга харыылап, кичээлдерни эрттиржи-п турар. Кичээлдер үезинде уруглар азырап алыр деп турар ада-и-лер чаштарның аажы-чаңы, сонуургал-дары-биле таныжып, оларга чаңчыгып-алыр аргалыг.

2018 чылдың февраль айга че-дир уруг азырап алыр деп турар кү-зелдиг ада-иелер школазынга 758-дыңнакчыны өөреткен. Ада-ие болур күзелдиглер тести-лериң түңнелдери-биле өөредилгени эрткен дугайында-шынзылганы ап, улаштыр чурттап турар-черлериниң аайы-биле ажаалда-тежээл-де болгаш харагалзал килдистеринге-ол документи-лериң кожуп, дараазында-базымын кылыр.

Амгы үеде найысылалдың уруглар-бажыңында 3-тен 7 харга чедир 20 өскүс-болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок-арткан уруглар бар. Чаштарның хөй-ке-

зии "социал өскүстер". Ол дээр-ге ада-ие эргезин казыттырган азы ада-ие эргезин-кызыгаарлаан авалар, ачаларның уруг-лары. Оларның аразында аргажок дуза-кадыттар чоок кижилери чок, бут кырынга-туруп, ажил-агый, чурттаар оран-сава-тып алгыже уругларын түр када тургузуп-турар авалар база бар. Уругларынче са-гыш салбайн, тыывылбайн турар иелерни-полиция таварыштыр азы Херээженнер-чөвүлели-биле демнежи-п тып турда, айлар эрте бээр. Устав езугаар уруглар-бажыңыга чаштар 6 айдан хөй үе тур-бас ужурлуг. Ынчалза-даа мында бир-чыл чедир чурттап турар уруглар бары-хомуданчыг.

2014-2015 өөредилге чылында-уруглар бажыңының башкылары өскүс-болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок-арткан уругларны чаа өг-бүлөгө чурт-таарыңа белеткээр программаны ажылдап кылган. Тус программа 1 чыл-уламчылаар, кичээлдер неделяда бир-катап болур. Уругларга өг-бүлениң-мөзү-шынарының үндезини, үнези, езу-чаңчылдары, байырлалдары, өг-бүлө-кежигүннери, бистиң чурттап турар-бажыңывыс дээш оон-даа өске тема-ларга кичээлдерни эрттир-п турар. Бо-программа психолог-педагогика угла-ныышкынныг.

Найысылалдың уруглар бажыңының-директору — Альбина Комбужаповна-Хомушка. Арга-дуржулгалыг демниг коллек-тивче 12 кижизидикчи башкы, дефектолог, логопед, хөгжүмчү, социал педагог, пси-холог башкылар, эмчилер дээш өске-даа-ажылдакчылар кирип турар.

Чаш төлдүң изиг күзели чүгле ада-иезинге эргеленип чассыры, өпей ыры-

зын дыңнаары болур. Уруглар бажыңы-оларның өг-бүлөзүн, ада-иезиниң ынак-шылын кажан-даа солуп шыда-вас дээрзи билдингир. Чаштарны төрөөн ада-иезин-че эгидери — коллективтиң кол сорулга-зы. Уруглар бажыңының коллективиниң-комплекс-тиг ажылының түңнелинде-элээн ада-иелер боданып, ажил-агыйга-тургустунуп, багай чаңчылдарындан-адырлып, кадык амыдыралче эглип, уругларын эгидип ап турары эки көргүзүг.

Моон мурнунда чылдарда уруг азырап-алгаш, дедир эгиткен ийи-чаңгыс тава-рылгалар турган. Чаш уругну дедир со-циал албан черинче эгидерге, оон пси-хиказынга багай салдарны чедир-п болур. Чүге дизе чаш уруг "мен кымга-даа херек-чок-тур мен" деп бодалга кээр. Эгезинде-төрөөн, а сөөлүндө азырап алган ада-ие-зи уругдан ойталаарга, оларны аажок улуг-сагыш-сеткил дойлуушкунунга чедирер. Оон уламындан психиказы чедир хевир-леттинмээн уруглар хагдынчак болгаш-кымга-даа бүзүрөвес апаар. Ынчангаш-бо байдалдарны болдурбазы-биле, дыңнакчыларның ада-ие болур мөзү-шынарын бедидери-биле, тус уруглар-бажыңы ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар-херектериниң талазы-биле агенти-лелдин дужаалын күүседип, ада-иелерге уруглар-азырап алырыңа белеткээр школаны-тургусканы бо.

Тус бажыңың ажилдакчылары уруг-лар азырап алган өг-бүлелерге, өскүс-уругларны хайгааралга алганнарга удаа-дараа кээп, чаштарның чаа байдалга-чаңчыгарын, өг-бүлөгө ижигерин хайгаа-рап турар. Эге дээрзинде кайы-даа-талага берге болуру билдингир.

(Уланчызы 4-кү арында). ➡

Армейжи оюннар - 2018

РАЛЛИ ТЫВАГА ЭРТЕР

Россия Федерациязының Камгалал яамызының куяктыг танк шериниң Авто-транспорт эргелелиниң начальниги полковник Дмитрий Настоящий республиканың массалыг информация чепсектеринге февраль 7-де дыңнадыг кылган.

Россияның чепсектиг күштеринде эгелээн армейжи оюннар өске чурттарның чепсектиг күштеринде база нептереңгей апарган. Амгы үеде делегей чергелиг армейжи оюннар-га Кыдаттың, Казахстанның, Беларусстың, Бангладештиң, Израильдиң, Уганданың дээш элээн хөй чурттарның чепсектиг күштериниң дайынчылары киржип турар. Армейжи оюннарга киржир күзелдиг чурттарның саны чылдан чылче көвүдөп орат.

Армейжи оюннарның чамдык хевирлерин 2018 чылда Тывага эрттирерин армейжи оюннарның кол судьязы полковник Дмитрий Настоящий дыңнаткан.

Армейжи оюннарның программасында «Дайынчы ралли» мөөрейниң шилилге маргылдааларын бистиң республикага июнь 3-9 хүннеринде эрттирер. Аңаа Барыын, Мурнуу, Төп болгаш Чөөн шериг округтарындан, Соңгу далай флордундан, агаар-десант шериглеринден бол-

гаш Росгвардиядан 7 команда киржир. Олар шеригниң дугуйлуг дайынчы машиналарынга моондактарлыг кадыр-берт черлерге чаржып, экипажтар халдып чорааш, кара адарына хууда болгаш команда аайы-биле бирги чер дээш база армейжи оюннарга киржир эрге дээш дайынчы арга-мергелжилге адааннажырлар.

Делегей чергелиг армейжи оюннарның программасында кирген дайынчы оюннарның чамдык хевирлеринге маргылдааларны база июль 29-тан август 4-ке чедир Тываның девискээринге эрттирер. Ол маргылдааларга дугуйлуг дайынчы машиналарның экипажтары киржир. Эң чаа хевирниң «Тигр» деп куяктыг машиналарның чарыжы, оларның экипажтарының кылган дайынчы мергелжилдери солун болур дээрзин полковник чугаалаан.

Бо маргылдааларны эрттирериниң база бир сорулгазы шериг автомобильдериниң дайынчы күш-шыдалын көргүзери. Шериг автомобильдерни бүдүрүп үндүрүп турар «КАМАЗ», «Урал», «ГАЗ», «БАЗ» акционерлиг инителдер биле куяктыг автомашиналар бүдүрүп үндүрүп турар «Шериг үлетпүр компанияның» төлээлерин ол маргылдааларже база чалаан.

Армейжи оюннарның программасында кирген чамдык шериг оюннарны Тывага эрттирери республикага чаа болгаш солун болушкун болуру чугаажок.

Маргылдааларның эртер девискээрин ам дээрзинде дыңнатпаан, «Дайынчы ралли» эрттирер черни февраль айдан белеткеп эгелей бээр. Бистиң корр.

Үүлгедиг болгаш яла

НАРКОТИКТЕР САДЫП СААРГАНЫ ДЭЭШ 15 ЧЫЛ

Кызылдың кожуун судунуң 2017 чылдың апрель 27-де үндүргөн шииткели-биле Чодураа Сат деп хамааты улуг хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур садып саарганы – РФ-тиң КК-зиниң 228.1 чүүлүнүң 4 кезээниң «г» пунктузу-биле көрдүнгөн кем-херек үүлгедиишкиниге хамаарышкан ийи аңгы херекти кылганынга буруулуг деп санаттырган.

Баштайгы чаданың суду буруудаттырган херээжен кижиниң хосталгазын 15 чылга казып, ниити чурумнуң эдип-чазаар колонияга эрттирер кылдыр шииткен.

Шииттирген кижини хомудалдыг билдиришкинни кириген. Ында айтыканы болза, 2013 чылдың июнь 1-де буруудаттырган бир дугаар херек аайы-биле ооң чоруктарында херек үүлгедииниң шинчизи чок, а 2015 чылдың октябрь 20-де буруудат-

тырган ийи дугаар херек аайы-биле кем-херек үүлгедиинге ооң хамаарылгалыын шынзыдып турар бадыткалдар чок болган чылдагаан-биле шииткели күш чок болдурарын дилээн.

Кеземче херээжн апликация чадазынга киржип турган Тыва Республиканың прокуратуразының килдистиң улуг прокурору Сайлыкмаа Садыр-оол улуг хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга удур садып саарган ийи аңгы херекке хамаарыштыр Саттың буруу-зун бадыткап шыдаан. Тыва Республиканың Дээди Судунуң Кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы баштайгы чаданың судунуң шииткелин ескертилге чокка хевээр арттырган. Чодураа Сат 487,095 грамм гашиш садып саарганы дээш ниити чурумнуң эдип-чазаар колониязынга 15 чылды эрттирер.

Амир МОНГУШ,
Тыва Республиканың
прокуратуразының
килдис даргазы.

Февраль 8-ти Россияның эртем хүнү кылдыр 1999 чылдан эгелеп демдеглетурар. Дүүн, февраль 7-де, Эртем хүнүнүн бүдүүзүнде химия эртемнериниң кандидады, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институтунда улуг эртем ажилдакчызы Наталья Ховалыг база төөгү эртемнериниң кандидады, Россияның Аныяк эртемденнер эвилелиниң Тывада регион салбырының даргазы Валерия Каң оларның киржилгези-биле Кызылдың Н.Н. Макаренко аттыг №15 лицейинге школачылар аразына эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Аңаа ук лицейниң 5-ки класзының өөреникчизи Валентина Оюн Дус-Хөлдүң экологтуг болгаш биологтуг байдалын, 8-ки классчылар Лилия Анашкина ары пергазының ажыктыг шынарын, Яна Кожуга тываларның үндезин чаңылдарын, Айжык Салчак Кызыл хоорайның окур-хевирин шинчилээн ажилдарын илеткээн. Өөреникчи бүрүзүнүн шилип алган темазы тускай болган.

Февраль 8 – Россияның эртем х

БИЧИИ ШИНЧИЛЕКЧИ

Чижээлээрге, ары чигириниң кижиниң организмине кайы хире ажыктыг шупту дыка эки билир бис. Ынчалза-даа арының пергазының дугайында кым-даа билбес. Чамдык улус ону тап-нывас-даа. Перга дээрге ары чигири дег кайгамчык, онзагай шынарлыг чөм. Эң-не кол чүве, пергада организмге чугула херек витаминнер бар болганындан кижиниң имунитетин көдүрер, анемияны эмнээр деп Лилия түңнээн.

Оон ыңай 5 дугаар класстың өөреникчизи Валентина Оюнун Дус-Хөлдүң экологтуг болгаш биологтуг байдалының дугайында шинчилел ажылын онзазындым. Ол Дус-Хөлдүң экологтуг байдалының дугайында айтырыгны көдүргөн. Шинчилел ажылын кылып тура, өөреникчилерниң Дус-Хөлге хамаарыштыр билиин хынап, тестилерни эрттирген. Валентинаның кылган ажылындан алгаш көөрге, Дус-Хөлдүң экологтуг байдалы хүнден хүнге

баксыраан. Ынчап чорчиде бээриниң кыры түңнелге келген. Бир Хөлге дыштанган кижини ону камнап кадагалав каныг-даа торгаалда хөлдү камгалавас деп

Өске-даа өөреникчилер ажилдары болгаш солун бичи шинчилекчилер келдериниң соонда Төлээлери Валерия гаш Наталья Ховалыг чилерниң кылган ажы үнелелди берип, чедерни чугаалааш, үзгелеп алган ажылы болурун, оон салдым чылаарын күзээн.

Шынап-ла, бичииз ра эртем ажылын с шинчилел ажилдары эгелээн уруглар ол салбайн, келир үениң нери болзунам деп йөр

Айды
Авторнуң тыры

Конференцияның киржикчилери Н. Ховалыг, В. Ка

Өзүлдениң сан-чурагайлары

ХБАБ-ТЫҢ ДЫҢНАТКАНЫ-БИЛЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун политиказы статистиктиг көргүзүлгелерде бадыткаттынып турар дээрзин ТР-ниң Хамааты байдалдарының актылар бижидилгезиниң эргелели дыңнаткан.

2017 чылда Тывада 3688 оол база 3353 кыс уруглар төрүтүнгөн. 2017 чылда төрүтүнгөн шупту чаштарның хамааты байдалының акты бижидилгезин анализтеп көөрге, бадыгалыг өг-бүлелерде 2586 чаш төрүтүнгөн. Арткан 4455 чаш кижиз азы төрүтүнгөн чаштарның 63,3 хуузу бот-иелер божаан. 2610 чаш уругнуң адаларын шынзыткан, 1845 бижикте ачазының ады чок ийикпе азы авазының сестеринден адазын бижээн.

Эрткен чылын ада болганын тургузарының күрүне каайлызы кылдыр 1,4 млн. рубль кирген. 2017 чылда ниитизи-биле 7,9 млн. рубльди, ооң мурнунда чылга деңнээрге, 222 муң рубль хөйну кириген. Херечилелдерни катап кылдыртканындан база ада болурун тургусканындан ол түңнүн хөй кези кириген.

Бадылга чок иелерден чаштарның төрүтүнери чаңыл болу берген болгаш адаларның талазындан өг-бүлениң чаагай

чоруу болгаш чаштың кижизидилгези дээш тоомча чок чоруу моон көстүп турар дээрзин ХБАБ эргелели айыткан. Эрге-чагырга органнары база хөй-ниити организациялары-биле кады ажы-төл кижизидилгезинге база өг-бүлениң чаагай чоруунга, улусчу уjur-чаңылдарны катап эгидип, ону кадагалаарына адаларның харысгалгазын улгаттырар онзагай аргаларны эрттирерин ведомство сүмелээн.

Тываның девискээринге эрткен чылын 2240 өг-бүлө бадылашкан, 2016 чылга деңнээрге, 484 азы 21,6 хуу хөй. Ооң мурнунда чылын 632 өг-бүлө чара бадылашкан болза, эрткен чылын 673 өг-бүлө чарылган. Арага чок шайлалгалар саны көвүдээн. Эрткен чылын 164 аныяк өг-бүлө ээртир суксун чокка кудазын эрттирген. Ол дээш аныяк өг-бүлелерге өртектиг белектерни (бонустарны) тыпсып деткээн. ТР-ниң ХБАБ эргелелиниң дилээ-биле эртемденнер арага чок шайлалгалар эрттирериниң сүмелерин орус база тыва дылдарда ажилдап кылган.

Ниитилелде аныяк өг-бүлениң ролун, уjur-утказын бедидери-биле, республикада «Аныяк өг-бүлө» клубтары ажилдап турар. Аңгы-аңгы темаларга

лекция, беседаларны чарычылчаан. Херэ эвилелдери, профэви болгаш аныяктарның х организациялары-биле сырый кады ажылда ны чорудуп турарын ажилының анализи көр

Тываның ХБАБ эрге мааты байдалдарыны лар бижидилгезин 1926 эгелээш регионнуң ча электронуг баазыныч дер ажилды кылып тура баазаны кылып алыр хамаатыларга болгаш о цияларга ачы-дуза көргү үези эвээжеп, ХБАБ ор электронуг документ газыныч бөрүнү-биле ц Актылар бижидилгезин вирге – саазын болга троннуг хевирге шыгжа тема ажилдап эгелээр. С үеде хамаатыларның б улелерниң эргелерин к бижимелдерни кадага хандылар. 1945-1989 чыл 157 муң хире архив бижи рин эрткен чылын бааза ген. Мөңгүн-Тайга, Эрзи Хем кожууннарның ХБАБ нары ол талазы-биле иде ажилдаан. Республиканы эргелели бо чылын база о ды уламчылаар.

Тыва СОБР-ның 25 чылы

Тыва СОБР (дүрген хөдөлүр тускай отряд) тургустунгандан бээр 25 чылын бөгүн, февраль 8-те, демдегеп эрттирер. Бо отрядтын баштайгы командири, полициянын халажылгада подполковниги Сергей Чадамба-биле ужурашып чугаалаштым.

— Сергей Федорович, тыва СОБР-ның баштайгы командиринге силерни томуйлаан чыдаганы кандыгыл?

— Россия Федерациязынын иштики херектер яамызынын организастыг кем-херек үүлгелери-биле демиселдин кол эгелелинге тактиктиг операциялар килдизин 1992 чылдың февраль 10-да тургускан.

Эртык чыл хире болганда Россиянын Президентизинин арлыын езугаар ол килдисти дүрген хөдөлүр тускай отряд (СОБР) кылдыр эде адаан.

РФ-тин Тыва Республика алазы-биле Иштики херектер яамызынын Организастыг кем-херек үүлгелери-биле демисел эргелелинге дүрген хөдөлүр тускай отрядты (СОБР) 1993 чылдың февраль 8-те тургускан.

Иштики херектер яамызынга кем-херектер истеп тывар улуг оперативтиг ажилдакчы албан-дужаалга ажилдап турум. РФ-тин Тыва Республика алазы-биле иштики херектер

ТУСКАЙ ОТРЯДТЫҢ КОМАНДИРИ

сайыды, милициянын генерал-майору Владимир Бораевич Кара-Салдын дужаалын езугаар Организастыг кем-херек үүлгелери-биле демисел эргелелинин начальнигинин оралакчызы болгаш СОБР-ның командири албан-дужаалга мени томуйлаан.

Иштики херектер органнын ажилымнын арга-дуржулгазы болгаш профессионал белеткелим талазы-биле СОБР отрядынын командиринин албан-хүлээлгезин күүседип шыдаар бедик мергежилдиг ажилдакчы деп мени ИХЯ-нын удуртулгазы санап турган. Оон аңгыда мен бокска ССРЭ-

нин спорт мастеринге кандидат, бокска Тыва АССР-нин 12 катап чемпиону, самбонун болгаш спорттун дайынчы хевирлеринин аргаларын кончуг эки ажыглап шыдаар турган мен. Бо бүгү мени тыва СОБР-ның командиринге томуйлаарынга дыка улуг салдарлыг болганы чугаажок.

СОБР-ның командиринге томуйлаан соонда, мени Москва, тускай сорулгалыг даалгалар күүседир дайынчылар белеткээр ат-сурагылыг «Альфа» отрядтын Балажихеде бааза-зынче өөредип чоруткан. Аңаа долу белеткелди чартык чыл дургузунда эртип, тускай сорулгалыг даалгалар күүседир дайынчы отрядтын командиринге шупту негелделерни күүседип шыдааш, иштики херектеринин тускай сорулгалыг албан черлеринге ажилдаар эргени алдым.

— Дүрген хөдөлүр тускай отрядты тургузары белен эвес болган боор аа?

— Ийе, белен эвес. Тыва-же чанып кээримге, дүрген хөдөлүр тускай отрядты тургузар, аңаа албан-хүлээлге эрттирер шыдаар дайынчыларны шилир талазы-биле ажил дораан эгелзэн. Офицер эргелерлиг бежен дайынчы

составтыг, тускай сорулгалыг биле дүрген хөдөлүр отрядка Россиянын тускай сорулгалыг кезектеринин дайынчыларына негелделеринин нормативтерин дужаап шыдаан офицерлерни хүлээп ап турган. Тыва СОБР-ның дайынчы составын четчелзэн соонда, тускай өөредилге, хүн бүрүнүн белеткелдери эгелзэн. Ол дээрже янзы-бүрү дистанцияларга чадаг маңаары, хүреш, бокс, каратэ, спорттун дайынчы хевирлери-биле холбашкан мергежилдер.

Ооң-биле чергелештир организастыг ажилдар база бар болгай. Ол дээрже СОБР-ның бааза-зын тургузары, отрядтын дайынчыларын тускай окчепсек, дериг-херексел, идик-хеп-биле хандыраары дээш оон-даа өске. Ол ажилды Иштики херектер яамызынын болгаш Организастыг кем-херек үүлгелери-биле демисел эргелелинин удуртулгазынын дузазы-биле чорудуп турган. Ооң мурнунга салган тускай сорулгаларны күүседип шыдаар дайынчы кезек кылдыр тыва СОБР тургустунган. Амгы үеде ол чүгле Росгвардия-да эвес, өске-даа чепсектиг тургузулгаларнын системазында дайынчы мергежили дыка бедик отрядтарнын бирээзи.

— Тыва СОБР-ның баштайгы дайынчыларынын ат-сынын ам адап болур силер бе, Сергей Федорович?

— Отрядтын баштайгы дайынчыларынын хөй кезии амгы үеде полициянын халажылгада офицерлери. Олар дээрже подполковниктер Олег Холур-оолович Ооржак биле Алексей Бичеденович Моңгуш, халажылгада майор Тигран Куштаранович Ондар, халажылгада капитан Аяс Опанович Хертек, халажылгада капитан Олег Моңгушович Чамзыра. СОБР-ның баштайгы дайынчыларынын аразындан полициянын полковниги Март-оол Мергеевич Тарначы иштики херектер органнында ам-даа ажилдавышаан.

Тыва СОБР-ның тургустунганынын 25 чылы-биле холбаштыр дүрген хөдөлүр тускай отрядтын баштайгы болгаш амгы-даа дайынчыларына, хоочуннарынга каң дег кадыкшылды, ал-боттарынга болгаш өг-бүлелинге аас-кежикти, чурттуң болгаш чоннуң айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседиринге чедишкinnerни күзээр-дир мен.

ЧУРУКТА: Тыва СОБР-ның баштайгы командири, полициянын халажылгада подполковниги С.Ф. Чадамба.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ чугаалашкан.

Социал айтырыг

ӨСКҮС УРУГЛАРГА ЧУРТТАЛГА ШӨЛҮ

ССРЭ буступ дүшкен соонда, барык чээрби чыл дургузунда Россия Федерациязынга өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларны бажың-балгат-биле хандыраары эрге-чагырганын кичээн-тейинден үнген турган. Чүгле 2008 чылда өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларны бажың-балгат-биле хандыраар дугайында айтырыг-же күрүнө күженишкinnerни уландырып эгелзэн.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларны бажың-балгат-биле хандыраар ажилды республиканың удуртулгазы федералдыг эрге-чагырганын деткимчезин кызымак чорудуп кел-ди. Бо чидиг социал айтырыг башыңы Шолбан Кара-оолдун доктаамал ки-енгейинде турар. Ооң бир кез, 2013 чылда ажилдың иш-нелдерин сайгарып тура, бажың алырынның ээлчезинге чорудуп алырынга өскүс уруглар-хоойлу-дүрүм талазы-биле дугайы дузаны көргүзеринин чүг чугулазын демдеглээш: эрге-чагырганын аңгы-аңгы иш-нелдеринге айтырыгны тур-туп турар Виктория Шипуля-ле байдал база ындыг-дыр деп, Тываның Баштыңы чу-алаан. — Өскүс уругларнын

чедир тодаргай харыыны бер-бээн силер. Байдалды сайга-рып көргөш, тода тайылбырны бериңер. Маңаа дүжүметтернин тоомча чок чоруу шаптыктыг.

Өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларны бажың-балгат-биле хандыраарынын ээлчег даңызы чиге болгаш чөптүг болур ужу-луг дээрзин, бо ажилга хөй-ниитинин төлээлерин хаара тударынын чугулазын база республиканың удуртукчузу ынчан демдеглзэн. Оон бээр бо чугула социал айтырыг-га хөй-ниитини хаара тудар ажилды Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилел, аңаа хамаарылгалыг органнын элзэн күженишкinnerни чорудуп келген.

Чурттаар оран-сава чугула херек өскүс уруглар-биле ужуражылганы Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин директору Саида Сенгии биле тудуг болгаш ЧКА сайыды Евгений Овсянников февраль 1-де эрттирер, оларнын чидиг айтырыгларына харыылап, өскүс уругларга бажың-балгатты берип турарынын контролонга оларнын боттарын хаара тударын база чугаалашканнар.

Ужуражышкinnerга келген өскүс уруглар колдуунда Кызылдан болгаш, хоорайда бажыңнарны тудуп турарынын шынарынын, аңаа үндүрген акша-төгерики чарыдап турарынын дугайында айтырыглардан аңгыда, өскүс уругларнын бажың алырынның ээлчезин-

ге хамаарышкан айтырыглар хөй болган. Ол дээрже өскүс уругларнын бажың алырынның ээлчег даңызында чеже кижиге барыл, ээлчегде уругларнын бажың алыры чүге соңгаарлай бээр, чуртталга шөлүн садып алырынның сертификаттарын чүге бербейн турарыл дээш өске-даа айтырыглар. Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин директору Саида Сенгии оларнын айтырыгларына долу харыыларны бээрин кызыткан.

Өскүс уругларнын бажың алырынның ээлчезин соңгаарлай бээринин бир чылдаганы — бажың алыр ээлчег даңызынга оларны кириер иштинин ээлчег даңызынга турбаан өскүс уруглар суд дамчыштыр чедип ап турары. Судтун иштинин хоойлу езугаар ону күштүг деп санаан хүнден эгелеп күүседир, ынчангаш Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилел ол уругларны ээлчег даңызынче кириптерге, ээлчегге турган өскүс уругларнын чамдызынын бажың алыр ээлчез соңгаарлай бээр.

Чуртталга шөлү (бажың, квартира) садып алыр сертификаттарны өскүс уругларга бербейн турарынын чылдаганы — өскүс уругларга чуртталга шөлүн хоойлу езугаар чүгле чаа бажыңнарга бээр ужулуг.

Өскүс уругларга хамааржыр аныяк авалар ие капиталы-биле чуртталга шөлү (бажың, квартира) садып алган болза, оларны чуртталга шөлү алыр өскүс уругларнын даңызындан уштуп

кааптар. Чүге дээрже хоойлу езугаар ону күрүненин дузазы-биле чуртталга шөлүн чедингени ол деп санаар.

Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин директору-биле ужуражышкinnerга келген аныяктарнын үстүнде айтырыглары оларга юридиктиг дуза кошкак, чуртталга шөлүн күрүнeden алыр талазы-биле боттарынын эрге-ажыктарын шоолуг билбес дээрзинин херечизи-дир.

Ужуражышкinnerга келген аныяктарнын мурнундан Сай-Суу Байкара өскүс уругларнын эрге-ажыктарын камгалаар хөй-ниити организациязын тургузарын дыңнаткан. Ол организация Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин Чуртталга комиссиязынын хуралдарына олуржур, өскүс уругларга берип турар чуртталга шөлүнүн шынарын хынаар дээн ышкаш өске-даа ажилдарга киржирин планнап турар. Боттарынын эрге-ажыктарын өскүс уруглархоойлу езугаар камгалаарын хамааты инициатива деп, эрге-чагырга органнын деткир болбайн аан. Ооң бир херечизи Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин харысалгалыг ажилдакчылары февраль 13-те 17.00. шакта (Бай-Хаакская кудумчузу, 6 дугаарлыг бажың) Өг-бүлеге болгаш уругларга социал дуза төвүнге өскүс уругларга чуртталга шөлү бээринин айтырыгларынын талазы-биле хүлээп алышкinnerни эрттирер деп чарлааны.

Өскүс уругларга чуртталга шөлүн бээринге хамаарыштыр өскерилгелерни Россия Федерациязынын Чуртталга кодекзининге кириген. Ук өскерилгелер 2013 чылдың январь 1-ден күш кирген. Ол өскерилгелер езугаар өскүс уругларга чуртталга шөлүн, мурнунда ышкаш социал хөлезиге болгаш хуужудар эргелиг керээ езугаар эвес, а 5 чыл дургузунда тускай социал хөлезиге болгаш ол үе дургузунда чуртталга шөлүн хуужудар эргези чок негелделер керээ езугаар бээр. Чүге дээрже өскүс уруглар күрүнeden чуртталга шөлүн алгаш, ону хуужуткаш, садыпкаш азы кажар кижилерге мегеледипкеш, чуртталга шөлү чок артып каап турар таварылгалар эвээш эвес. Массалыг информация чепсектеринде ажык медээлерден алырга, 2018 чылдың январь 1-де байдал езугаар чуртталга шөлүн алыры-биле учетта турар өскүс уругларнын бистиң республикада ниити саны — 4 611. Хөй кезии Кызыл хоорайда — 1 668.

Олардан аңгыда чуртталга шөлү чугула херек өске-даа хамаатылар бар болгай. Эргижирээш, бустур четкен бажыңнарнын чурттакчыларын база чаа бажыңнарже көжүрер апаар. Ынчангаш чурттакчы чонну чуртталга шөлү-биле хандыраарынын белен эвес сорулгалары республиканын мурнунда турар.

«Шын» солуннун ниитилел-политика килдизи.

Март 18 — Россияның президент соңгулдалары

ПУТИН-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Россия Федерациясының Президентизинин албан-дужаалына кордакчы Владимир Путин бодунун бүзүреттирген кижилери биле ужурашканы январь 30-де Москвага эрттирген.

Аңаа Тыва Республиканың Хөй-ниити палатасының кежигүнү, Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгенин директору Өшкү-Саар Ооржак, олимпий курлавырының «ЦСКА-Тыва» спорт школасының директору Вячеслав Моңгуш киришкеш келген. Олар февраль 2-де Кызылда В. Путинниң соңгулда штавына республиканың массалыг информация чепсектеринин төлээлерин чалап, ужурашканын канчаар болганын чугаалап бергенер.

— Россияның Президентизинин албан-дужаалына кор-

дакчы Владимир Путинни аңгы-аңгы үзел-бодалдыг, эртем-билиглиг, хар-назынныг кижилер деткип турарын херек кырында көрдүм — деп, Вячеслав Моңгуш чугаалаан. Россияжи армияның Төп спортчу клубунун «ЦСКА-Тыва» спорт школасын Кызылга ажыдарын деткип, бистиң республикага кээп чораан олимпийжи чемпион Алексей Немов оларның аразында база бар. «Путинни деткип келген ЦСКА-ның чаа удуртукчузу Артем Громов-биле ужурашып, школаның ажыл-херектерин болгаш ооң 3 чылдаанын демдегледип эрттирер дугайында чугаалаштым» деп ол дыңнаткан.

— Путин-биле ужурашылга үезинде элзэн чидиг айтырылганы ооң бүзүреттирген кижилери көдүргенин, ол дээрже Россияның Президентизинин албан-дужаалына кордакчы-

га соңгулда мурнунун чагылларының бир яны хевири болду. Ол дээрже күш-ажылдын кижилеринин эрге-ажыктарын камгалаарын күштелдирери биле профессионал эвилелдерге күрүнениң талазындан хоойлудурум талазы-биле деткимче, Россияның субъектилеринин чурттакчы чонун газ-биле хандылары дээш өске-даа социал-экономиктиг айтырыглар-дыр — деп, Өшкү-Саар Аракчаевна чугаалаан.

Владимир Путинниң бүзүреттирген кижилери биле ужурашылгазына волонтерлап чораан Азияна Увангур база журналистерниң айтырыгларына харылааш, Россияның шупту регионнарындан волонтерлар ужурашылгага келген кижилерни уткуур болгаш үдээр дээш, дыка чайжок ажылдаанын демдегледэн.

Шаңгыр-оол СУВАҢ,
«Шынның» корр.

Наадым-2018-ке белен

КӨДҮРЕР-ДАШ

Бо чылын республиканың «Наадым-2018» байырлалында спортчу маргылдааларга немей тыва эр кижиниң бирадаан-мөөрейи — даш көдүреринге улуг маргылдааны эрттирерин ук мөөрейниң организато-

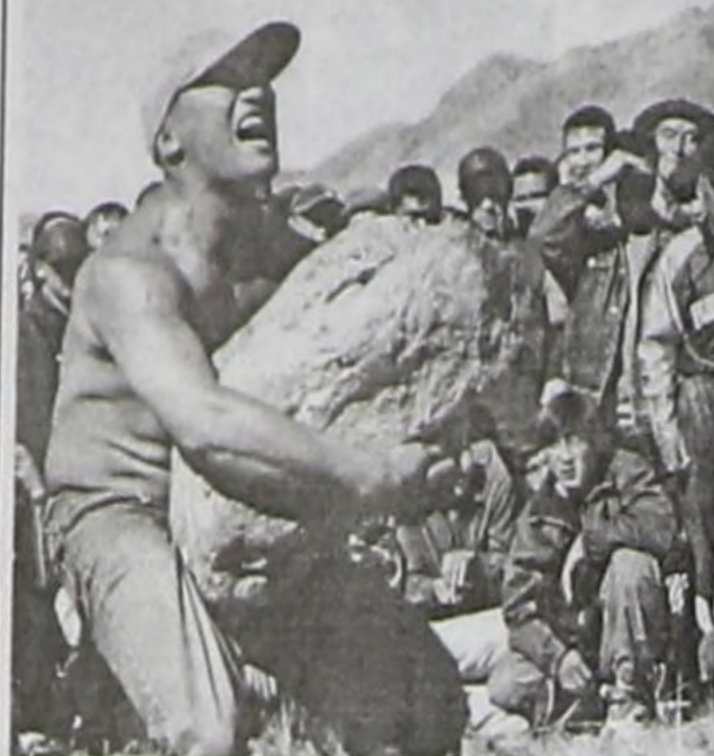
ру Шивит Куулар-мелешкеш, ТР-ни ажил-агый болгаш яамызы шиитпирин алган.

Август айда болур хуннеринде эртер маргылдааларга киржири-биле, С

Хакас, Алтай республикалары за Даг-Шор, Ханты-Манси тономнуг окр спортчуларны

Даш көдүргылдаага киржичу кижиге хөй кел, күш-шынчангаш көдүм маргылдаазын гелделерин нарда спортчынып, эки бери алыры-биле тараткан.

Бист

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Күрүнениң социал албан черлеринге өскөн уруглар өг-бүлезинин деткимчезин албайн турар. Ынчангаш уруглар төрөл харылзааларын үспезин дээш, республиканың школа-интернадында (школа назылыг уруглар), чаштар бажыңында (3 харга чедир уруглар) чаштарның кады төрзэн акы-дуңмаларына чедирип, ужураштылары эки чаңчыл апарган. Чаштар ол хунну четтикпейн манаарын уруглар бажыңының директору чугаалады. Уруглар бир ай иштинде көрүшпзэн кады төрзэннери-биле ужурашып, улуглары бичиилерин чассыдып, эргеледип алыр аргалыг. Кады төрзэн хөй уругларны чарбайн, чаңгыс өг-бүлеге бээр күзенчиг. Хары угда 5 азы 6 кады төрзэн уругларны азырап алыр өг-бүлелерни тывары — берге айтырыгларның бирээзи.

Уруглар бажыңының доктаамал деткикчилеринин бирээзи — «Сбербанк России» ААН-ниң Кызылда салбыры. 2016 чылдың декабрьда уругларның чурттап, өөренип турар каадын долузу-биле дерзэн. Ол дээрже оруннар, столдар, сандайлар, шкафтар дээш оон-даа өске. Чоокку үеде деткикчилер уруглар бажыңының девискээринге уруглар шөлчүгезин тургузар. Оон аңгыда квартал санында чаштарның төрүттүнген хуннерин эрттирип, оларга белектерни тыпсып, байырлалдарны организастан турар.

Чаа келген уругларның чамдызы өг-бүле байырлалдарын безин билбес болур. Төрүт-

түнген хунун маңаа бир дугаар эрттиргени оларга уттундурбас, өөрүнчүг болуушкун. Бичии чашка амдангыг торту өөрлери-биле амзап, белек-селек алыры дег аас-кежик кайда боор. Оон аңгыда уруглар республиканың кадыкшылга төвүнге кадыкшылын быжыктырып, Сүбедей спорт комплекзинге дыштанып, Кызылдың К.И. Чуковский аттыг уруглар ном саңына хемчеглерге киржи чаңчыл апарган. «Тываның энерелдиг чүректери» аныктар шимчээшкининин иделкейжилери база уруглар бажыңының доктаамал өңүктери. Олар база уруглар дээш сеткилинден сагыш-човап, солун оюннарны эрттирип турарын демдегледип каары артык звес.

Уруглар бажыңының ажылдакчылары Чаа чыл, Шагаа, авалар, адалар, уруглар байырлалдарын деткикчилер-биле демнежи эрттирип турар.

Тыва үндезин төптүң удуртулганың деткимчези-биле өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын уругларга бичизинден тура өөредип, хылбык байырлалы деп чараш езулалды эрткен чылдан эгелеп эрттирип эгелзэн. Бо чылын база хылбык доюнга бир оол шилиттинген. Эрткен чылын уруглар хоорайдан ырак эвесте малчын Константин Васильевич Монгуштуң аалына чедип, мал-маганны караа-биле көрүп, холдары-би-

АВА, АЧАЗЫ — ЭРГИМ

Светлана Кальсина — психолог башкы.

ле тудуп, суйбап, азырал амытаннарны дыка сонуургааннар. Эриг баарлыг малчын бичии өңүктерин ажык отка быжырган амдангыг далганы болгаш

сүттүг шайы-биле хүндүлөп, чылыг бээрже база катап аалдап кээрин чалаан.

Чаңчыл езугаар тыва культуура төвүнүн билдингир артистери

Шагаа байырлалында у аалдап кээп, солун оюн-эриг, концерттин бараа-зын, Шагаа бүдүүзүндө ус-сайгарлыкчы Айдың Эл ович Хертек уруглар кылдыр шевергин ты кылгаш, боду тургускан кожамыктарны, шүлүктежилеп өөренип алган аалчыларны чараш өөн алырына белен болду.

Уруглар бажыңы чырык, өрээлдерин чараштер, чуруктар, өңгүр оитар, аквариумда балык ду өткүт үнү-биле кааста Ооң ажылдакчылары чы кыска үеде турган үез сактыышкын кылдыр каарын чедип алыр дэ күжүн салып турары көс чүк календары-биле кел ыт чылы таварыштыр бажыңының коллектив чаптанчыг чаштарга б экини күзеп каалыңар.

Шончалай ХО
Арслан АРАКЧ
тырттырган чур

Кичээл үезинде.

Ус-шевер Айдың Хертектин уругларга Шагаа байырлалының бүдүүзүндө белээ — ты

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Араганың үстүңгө чам үнөр

СООКТА
АЙЫЫЛЫ УЛУГ

Арага бурун шагда дыка хөй чоннарның амыдыралынче шургуп киргеш, аңаа олчаан турумчуп чыдып калган.

Кижик амытан амыдыралга таваржыр кадыг-ерлерден араганың "дузасы"-биле ойлап-дезер таны тып алган болгаш, бодунуң шак ол кошкак туун чажылары-биле, араганың "ажыктыының" айында дыка хөй хоозун, меге чүүлдерни чогаалган. Шак ыңдыг "тоолдарның" бирээзи арага таш соок-биле холбашкан азы соокта доңган киге бир дашка араганы чылыга бээр кылдыр иртиптер деп билиишкин.

Чогу, шынап-ла, арага ижиптер болза, кижичылыга бээр бе?

Соокта доңуп турар кижичылыга бээр болза, шынап-ла, аңаа чылыг апарган ышкаш сагындыр, бүгү мага-бодунга тааланчыг чылыг неппереп, ышкан ышкаш апаар. Ынчалза-даа кезек үе терге, улам соок апарган ышкаш болу бээр. Чүге дизе араганың тургузуунче кирип турар бол деп бүдүмел мага-ботта дамырларны алдыптар шынарлыг болуп турар, ынчангаш кижичылыг ижиптерге, дамырлар алгыг бээр болгаш кешче хөйү-биле ага бээр, а ол үеде иштики таннарга хан четпейн баар. Өскээр чугаалаар болза, арага ижиптерге, кижиниң кежи чылыга апар, а иштики органнары чылыкпас. Ооң кадында кезек үеде кижичылыга хона бергениниң соон-үр болбайн, оон-даа артык кылдыр, сөөгүнүң түңгө чедир доңуп эгелээр.

Ынчангаш соокта арага кижини чылыктырып аңаа, харын-даа мага-ботта хан эргилдезин, алы солчулгасын будап кааптар болур. Ынчангаш кижичылыг ол бичии када чылыш дээр байдалды адыр дээш, араганы оон база катап ижиптер, н база бирээни, оон база... Ынчалдыр чылыгар аш амзап эгелеп алгаш, анаа-ла эзиртир ижип апар. Шак ынчалдыр араганың салдарына алзып, кий берген кижилер база кайы хөй.

Мээң бодум амыдыралымдан бир кижик. Ажыл-ыдырал аайы-биле бир таварышканым аныяк ээжен кижиниң чаражын, угааннын магадап мас турган мен. Ажылында база үнелиг спелист кылдыр санаттынып турган. Чүгө өй-өй таш-ла ол кижиниң чиде бээр "аары" турган. Өлүңде билгеним болза, ол херээжен кижичылыг иштинде бажыңга дугланып алгаш, чаас-н арага ижил чыдар, алкоголизмден аарый ген кижичылыг болган.

Чидиг айтырыг

БОКТАЛДЫРБААЛЫҢАР!

Бистиң ыраккы Каа-Хем суур хүнден күнче улгадып, үениң аайы-биле сайзырап, чурттакчы чоннуң саны өзүп-көвүдөп турар. Ооң-биле чергелештир чон хууда мал-маганын азырап чоруур. Малывысты олардадыр черивис кедээр хөмүр-даш уур-тайы биле чевеглер чогуу.

Хайыраан одар-белчиирлиг черлерни чер-чери бок тудуп чий бергени дыка-ла харааданчыг. Машина эртер арга чок кылдыр чевеглерни тандыр оруктарда богун дуй төп каан боор. И хүнүнде дириг чоруур. Кырып назылааш-даа, ып-аржый-даа бергеш, озал-ондакка-даа тава-ышкыш, кижичылыг бээр чери — чевег-хөөр. Азы-ачазы, акызы-угбазы, оглу-кызы дээш ында ар кижилерниң аразында кымның чүзү чок. Чок болган кижиниң чыдар чери арыг-силиг, ырымчалыг болзун дээш, чоок улузу чылдың-на елдер хүнүнде оларның чевезин аштап-арыглап апар. Ынчалза-даа чүве угап билбес, каржы килер чевег-хөөрнү долгандыр богун оваалай төп ары хомуданчыг. Кайда-даа чевег-хөөрлерни ылап турар кижилер бар-ла болгай, а мында ыг улус шуут чок. Орнукудуга үезинде, кым чаар күзей-дир, боттары черни шилип, ажаап апар.

Бо айтырыг чамдык улуска херекчок кыл-сагындырар, а херек кырында ыңдыг эвес. А-даа болза өйлүг, хемчээлдиг. Чурттакчы-биле деңге өзүп олурар чевеглерни кожуун ыргазының эде көөр үези келген эвеспе.

Ыраккы Каа-Хем суурнуң чурттакчы чону-даа,

Канчап ыңдыг коргунчуг аарыгже кире бергениниң чылдагааны соок-биле холбашкан. 90 чылдарда хенертен ажыл чок арткыш, соңгаартан улуг барбаларга бараан-сараан сөөрткеш, оларны базарга садып, ажы-төлүн азыраар дээш, аргастаны берген үелери турган. А кыжын соокта даштыгаа садыглаары дыка берге болгай. Ынчангаш чылыгып алыры-биле бир дашка водканы ижиптер чаңчылдыг апарган. Бир дашканы ижипкеш, түр үеде чылыга-даа берзе, оон база доңа бээр, оон база бирээни иже кааптар... Ынчалдыр ол херээжен кижичылыг салдарына боду безин билбейн алзыпкан. Эмнелгеге-даа чыдып шаг болган. Ынчалза-даа аарыг күш четтирбейн барган...

Шак мындыг кижиктер та чеже. Ынчангаш арага-биле чынныр деп чүүлү шуут бодавас болза эки. Ооң орнунга изиг шай, изиг мүн...

Соокта арага ижериниң база бир улуг айыылы — доңуп, үжүй берип болуру. Бо хүннерде Республиканың 1 дугаар эмнелгезинде арага ижип алганының хайы-биле мага-бодун доңурга, холу-будун ышкынган улус эвээш эвес. Мээң билirim арагачы-даа эвес оол бир байырлап соонда чанып ора, боду безин билбейн, хол-хап чок холдарын доңуруп алган. Амы-тынын алыры-биле холдарының баштарын кезип кааптар ужурга таварышкан. А соокка удуй бергеш, ужуп калгаш, амы-тынындан чарылган улус та чеже!

Ие-Бойдус кижичылыг амытанның мага-бодун янзы-бүрү айыылдардан камгаланыптар кылдыр чаяп каан. А эвээш-даа араганы ижиптерге, ол баш мээзинге салдарны дораан чедирер болур, ооң түңгөнде кижичылыг долгандыр чүүлдерни шын эвес кылдыр медегер билеп эгелээр. Соок үеде кижичылыг даштыгаа үр үе дургузунда турган болза, чоорту шырыныгып, доңуп эгелээр. Оон шуут шыдажыр арга чок кылдыр доңуп келгеш, бир-ле чылыг черге кире бергеш, чыннып алырын бодап эгелээр болгай. Ол дээрге кижиниң мээзинде шыгжаттыг бодун камгаланыр күштүң ажылдап эгелээни ол.

А арага ижипкен кижичылыг бодунуң херек кырында кайы хире доңуп турарын шын медегер билбес апаар болгаш боду безин эскербейн, мага-бодун үжүдүп, доңуруп ап болур.

Ооң кадында чамдык улус "будунга зиирир" база болгулаар. Ол дээрге арага ижипкеш, орта кылаштай албас, илдиигичел, аңдарлыгыч апаар. Шак ыңдыг кижичылыг кылаштап бар чыда, кээп ушкыш, тендирий бергеш, машина-балгат адаанче кирип болур, эпчок кээп ушкыш, кемдээшкин ап болур. Эзирик кижиниң караа безин мегечи апаар. Мыя бо келген машинаны ыракта кылдыр көрүптер ийикле, улуг ханы оңгарны дески чер кылдыр көрүптүп база болур.

Надежда САТ.
Кызыл хоорай.

Болган таварылга

ЧЕҢ ИШТИНГЕ
ДОРУККАН УРУГ

Мээң авамны Чаш-Уруг Шожулчаповна Куулар дээр. Ол чырык черге үезинден эрте төрүттүнүп келген. 1925 чылдың кыштың башкы айында Биче-Аянгаты деп черге ол бодараан. Уруг көстүп келгеш, ыглас-даа, часкаарга-даа, үн бербес болган. Авамны божуткан тудугжу кадай, чаш уругну шинчилеп көргеш, бо-даа кижичылыг бээр чүве-дир дээр. Оон уругну алгыга ораагаш, чүк адаанче салып кааш, боду оожум чоруй баар ыйнаан диген.

Удаваанда аът даваны дагжаан соонда, төрүттүнген уругнуң кырган-авазы кыштагда аалындан чедип келген.

Мээң өгбө кырган-авам уругну көргөш, «Ол чүү дээринер ол чүвөл?! Ажырбас, кижичылыг бээр кижичылыг» — дээш, дыргактарының сомасын көргүскен дээр. Оон өшкү чөөгү-биле бүткүр бодун ораагаш, хураган кежи-биле шарааш, хой кежи негей тонунуң чеңин берзенгеш, аксын дуй баг-лааш, уругну ынаар суп алган.

Бо үеде болза, четпес төрүттүнген уругларны тускай инкубатор херексел иштинче суккаш доруктурар болгай. Ол үеде тыва кижиниң угааннын бодап-даа көрүңер даан. Ол чаш чүвеге иезиниң иштинге чорааны ышкыш, чылыг, чымчак байдалды тургузуп берген ышкыжыл. Кырган-авай өшкү сүдүн пақтап алгаш, уруун баштай дылы-биле эмискитеп эгелээр-дир. Чоорту дөгөрген дузак өшкү эмиин эмистик кылып алган. Ынчалдыр ийи ай ажыг азыраан соонда, уруг езулуг кижичылыг апарган дээр чүве.

Бир эвес ол мерген угаанның өгбө кырган-авам эвес болза, мен-даа, мээң ажы-төлүм-даа чок турар ышкыжыл бис. Ынчангаш авамга Чаш-Уруг деп атты тывыс-кан дээр. Боду бичии-даа болза, арын-бажы шевергин чараш, шимченгир, эрес кыс кылдыр өзүп келген. Хөлчөк ырлаар, хоюг чараш үнүг турган. Кады төрзэн улуг акызын өттүнүп, хөөмейлеп, сыгыртып база эгелээр.

Бир катап кырган-авам чорук чорааш чедип кээр, өгбө бир кижичылыг сыгырткан, каргыраа, хөөмейлээр орган. Чылгы күзеттеп чоруткан оглум чедип келгени ол-дур деп бодаан. Эжикти ажыдыпса-ла көөрге, дөр бажында маспактанып олуруп алган, артында-ла ийи быктын даянып алган уруу Чаш сыгыт, хөөмей күүседип олурар болган. Ачазы уруу боорга чым-сырт дээр. Тудуп чораан кымчызы-биле хап чорда, уруу дезип үне халаан. Каш хондур келбээр. Үстүү аалда төрелдеринде сураа үнген. Өгбө байгы-ла чүве кылыр кижичын дораан чоктай бергеннер. Кырган-авам уруун сүрүп алган. Уруунуң аксы-сөзүн алган. Моон соңгаар кажан-даа хөөмейлевес, сыгыртпас кылдыр. Чүге дээр эр кижиниң сузун база бээр хоржок дээр чораан.

Авам хомустаарындан аңгыда, шупту хылдыг хөгжүм херекселдеринге ойнаар чораан. Авамны база оң улуг акызы Чамбай-оолду Кызылче артистке өөредир

дээр, сүрүкчүлөр кээр, кырган-авам арбан даргазы кижичылыг баш удур дыңнап алгаш, уругларын арыгже кат чыып эккелер дээр, чорудупкан дээр. Сөөлүңде кээр, хомудуп органын дыңнаан мен.

Авам бичизинден-не боо база адар турган. Акызы-биле торлаа дузактаар, кара боолаар, Март 8-те суурга кара боолаарына авам үргүлчү бирги черни алыр кижичылыг. Ол үеде хөнек, шак, аяктар, аржыыл, илиир-биле-даа шаңнаар турган. Ол бүгү-ле чүвеге четтигип чоруур кижичылыг. Ол бодунуң өөнүң ажылын кылбышаан, хөй ажы-төлдүг акызының өөнге база дузалажыр турган. Кончуг хөгүг, баштак. Ооң орган черинге каткы үнмейн барбас. Кожамыкты боду чогаадып ырлаар. Караанга көзүлгөн чүвениң хевир-дүрзүзүн, бойдустуң чурумалын шуптузун кожуп ырлаптар.

Мындыг таварылганы сактырдыр мен. Ынчан 10 харлыг мен. Улуг-Аянгатының арыг иштинде улуг хем-биле кара суг аразында хой чуур чер бар. Ол хүн Ооржак Сендажының (шолозы Узун Ооржак) арткан хоюн кыргывышаан, чуур турган. Хой чугбаанда дээр, бир улуг иртти дөгөргө берген. Ажыл адакталган. Ирт дөгөргөн кижичылыг ирттиң ужазын кончуг шын ужалап каан болган. Узун Ооржак даайым тургаш:

— Эр улус хөй турган болза, хүрештиргеш, ужаны тиилээр кижичылыг бээр чүвени — деп чугааланды. Боду хүрежир, бо-ла шүүлген турарын билер мен. Колхоз даргазы Саая Соскур-оол, шолозы «Сразу» тургаш:

— Че, бо херээжен чон кожомыктазын, эң ырлаар ийи кижичын үндүрер-ле — дидир.

Авам Чаш-Уруг биле Борбаанай үндүлөр. Авам тургаш:

— Чүнүң дугайында кожомыктаар бис? — дидир.

Сразу дарга:

— Хамаанчок, чүнүң-даа дугайында болза. Тулуп калган кижичылыг тиилеттирген болур ол-ла — дидир.

Элзэн ырлап чорааш, Борбаанай шак дүштү. Авамның удур чогаадып ырлаан бо кожомыктарын ам-даа сактып чоруур мен.

Улуг, Биче Аян-Хемниң Ужу, бажын чурттаан-на мен.

Улус чоннуң аразында Узун Ооржак чоргаар-дыр бе?

Чаш-ла шаамдан көрүп өскөн Сайның кужу сайдакты.

«Сразу» дээр, айыткылаар Саая дарга сүрлүг-дүр бе?

Улус чон-даа чир-шоң дүжүп, каттыржып хөлчөк. Авам ынчаар ол улуг ужаны алган болгай. Авамның ырлап чораан ырларын, кожомыктарын бөгүңге чедир сактып, херек черлерге ырлап-даа чоруур-ла-дыр мен.

Авамның назыны кыска болган. Чүгө 40 хар чурттаан, удааш, одунмайн барган.

Негей тон чеңиниң иштинге доруккан уругнуң, мээң авамның, салым-чолу ыңдыг болган-дыр.

Валентина БЕГЗИ,
хоочун башкы.

Кызыл хоорай.

Эрткен неделяда Кызыл кожуунун Элегес-Аксының (Усть-Элегест) школазынга кожуун башкыларының «Аас чогаал — эртиневис» деп темага тыва улустун аас чогаалына улуг мөөрей болуп эрткен. Тос-тостун соогунда олар каткы-хөг-лүг, танцы-самныг оюн көргүзүү-биле чалгынналып, хей-аьды улам бедик, соокту тоор-даа хире звес, тыва хептерин кедипкен, сценаже үнүп турганнар.

Жюри кежигүннери: Кызыл хоорайның Тыва үндезин культу-ра төвүндөн Айлаңмаа Дамыран, Кызыл кожуунун Солаан Базыроол аттыг культура бажычының директору, ыраажы Юлиана Ондар база-ла сорук кире берген олурлар, оларның бирээзи мен. Жюри столунга чалатканыыс — харысалгалыг ажил болурун билип, ону күзелдиивис-биле хүлээп алдывыс. Билдингир ыраажыыс Юлиана Ондар база Айлаңмаа Дамыран бо удаада беш дугаар кээп турар, арга-дур-жулгазы бедик, кожуунун аас чогаал бөлүктөрүн эки билер, дуржулгалыг улус болган.

Кожуунга аас чогаал бөлүүн тургузуп, эң эгезинден ону сайзырадырынга Элегес-Аксының шко-ла башкысы Римма Карбыевна Ооржак улуг үлүглүг бооп турар, кол эгелекчи организагызы база ол. Аас чогаал бөлүү чылдың-на сайзырап, ам бут кырынга быжыгып, башкылар ону манаар апарган.

Бо удаада мөөрейниң Дээди шаңналынга Сукпак школазының «Эртинелиг» бөлүү төлөптүг болган. Ынчангаш келир чы-лын «Аас чогаал — эртиневис» деп мөөрейни Сукпак школа-зынга эрттирер деп шийтпир-ни үндүргөн. Аас чогаалының шилчип чоруур эстафетазын чаалап алгаш, ону алыспас дээш,

Кожамыкка кончуг-ла мен...

ШАГАА БУДУУЗУНУҢ МӨӨРЕЙИ

Мөөрейниң киржикчилери.

туржуру билдингир. «Эртинелиг» аас чогаал бөлүүнде Тываның ал-дарлыг артистери: Борис Чолдак-Хунаевич база Чечек Дажыевна Монгуштар уран чүүлдүң хоочун, көскү башкылары. Музыка уран чүүлүнүң башкылары аас чогаал күүселдезин аян кири каастап турары-биле солун. Анай-Хаак Дуктуговна Ооржак, ол ышкаш эге класс башкылары Людмила Сояновна Ховалыг, Чинчи Седен-Дамбаевна Сат дээш өскөлөрүнүң-даа талантызы онзагай. Сценага бүгү чүүл тода көстүр. «Кожамык күүселдезинге кол чүве — кижиниң чараш чаңы» — деп, Римма Карбыевна сеткил ханып чугаалады. Кажан кожа-мыкка удур-дедир одажып турда, карактарын басчы каап, имнеп, шенектен тырта каап, сөстүн аайы-биле шимчээшкннерге иш-тики сагыш-сеткилдиг илередии көстүрге, кожомык ынчан чараш

болуру чөп. Сукпак школазының башкылары сценага чаңгыс ты-ныш-биле кожомык, тоол, дүрген чугаа, тывызык, үлөгер домакты күүседип, аразынга танцы самы чоруп турда чараш, солун, үези узун звес, кыска. Ол үениң иш-тинде чаңгыс-даа артык шим-чээшкн чок, күүселде үзүк чок уламчылаан.

Бирги черни Элегес-Аксы башкыларының коллективи көрүлдениң негелдезин бүрүн күүседип шыдаан, ынчалза-даа жюри четпес хире талазын шы-мый аарак билиндирген. Оларның хептери чараш, бир аай. А кол чүүл — дүктү савааштап хап тура, кожомык күүседип, бир янзы экология талазынче угланды-ганы. Музыка башкысы Галина Бошкалдаевна Монгуш баянга үдзэн, Ираида Алдын-ооловна (физика), Урана Белек-ооловна (эге класс), Долаана Часкылык-

овна (танцы-сам), Айдыс Мо-чак-оолович, Чалым Сергеевич (күш-культура), Аяна Викторова (оралакчы), Артыш Сергеевич эң идепкейжи, уран талантызы-биле бараан болганнар. Кара-Хаактың «Тапсы» аас чогаал бөлүүндөн аныак эр тос башкы, чараштары аажок, карактары кыптыгып, ко-жомыкка, хөгжүмге ойнап орда, чараштарын! Олар боттарыны-биле онзагай болуп, база-ла үнелелди ап, шаңналга төлөптүг болганнар. Каа-Хем школазының бир дугаар ортумак школазының бөлүүндөн Марьятта Сергеевна Ондар база Чечена Олеговна баштаан башкылар эки киришкен. «Арбай-Хоор», танцы «Челер-Ой» күүселдези онза-дыр. «Кы-зыл кожуунун Элегес-Аксының шко-ла коллективи улустун аас чогаалын өрү көдүрүп, чылдың-на ону эрттирери чаңчылчы бер-ген» — деп, Римма Карбыевна

Ооржак сеткилинден удавас кел чыдар Шагаа башкыларга чедиш күззэн. Жюри даргаз на Ондар түңнөй сөзү демдеглээн: «Шагаа аайы кидин турар үеде ликага тыва улустун а-лын Кызыл кожуунун-ры беш чыл улаштыр демниг эрттирер кел кожууннарда мынды барын билбейн тур бис культураның аас чо-одун кыпсып, ону сай чылдың-на эрттирер дээш, байыр чедирер эргим башкылар! Баш тыва дыл шактары кыз даа болза, үени тып, о-радып турары эки-дир чылдарда дыка хөй киришкен, бо удаада ба да келген, соок 40 гра-турар, башкылар ону эр хейлер! Баян-Кол ба база шаңналдыг болган улугу-биле четтирдим-лар. Менди чаагай! Кы-Шагаа-ыс-биле, чер-мөөрейлерге мынчаар көргүзүүвүс уламчылаа»

Элегес-Аксының шы-кызы Римма Карбыев-на Кызыл кожуунун аас сайзырадып чоруур а-дер бөлүктөрүн бай-рип тура: «Мурнунда улаштыр школачылар мындыг мөөрейни э-бис, а сөөлгү ийи чылд-лар коллективинге кы-Чылдың-на тыва идик-улустун кожомыктары чаа күүселделер, кир-немежип турары эки-ди өөрүшкү-биле чугаазын-лээн. Олар тыва идик-чылдың-на чаартып шинчи кирип турары, ц-көскү чорду.

Лиди
Кызы

Тывалар шаг-төөгүдөн бээр энерел сеткилдиг, төрөлзирек, бот-боттарын хүндүлөжир чон дээрзин төөгү бадыткап турар. Ынчалза-даа ниитилел тургузуунуң өскерилгени-биле тыва чоннуң шаан-дагы ужулларында өгбелеривистиң сагып чорааны чаагай езу-чаңчылдары ут-тундуруп эгелзэн.

Онзагай чараш чаңчылдарны катап эгидер сорулга-биле тыва чон, аймак азы төрөл бөлүктөр аайы-биле чыыштарны органи-застап, өг-бүлениң туружун быжыглап, төрөл бөлүктүн азы бодунуң укталып тывылган төөгүзүн билип алырынга ажыктыг хемчеглерни чер-черлерде эртти-рип турарын деткивес аргажок.

Эрткен чайын, июнь айда, телевизорга «Ажык чугаа» деп теледамчыдылгага күш-ажылдың хоочуну Александр Сүүр-оолович Ховалыг, эртем ажылдакчызы Галина Донгаковна аймак болгаш төрөл бөлүктүн ылгалының дугайында билишкннерни кончуг солун болгаш билдингир кылдыр чугааладылар.

Аймактар дээрге делгем ут-калыг, ондарлар, салчактар, дон-гактар дээн хевирлиг, а төрөл бөлүк дээрге чаңгыс ададан үнген хан төрөл кижилер болур. Аймак чаңгыс-даа болза, оларның иштинде төрөл звези база бар. Александр Сүүр-оолович чаңгыс ададан үнген 300 хан төрөлдерин чыып, амгы үени-биле оларның харылзаазын экижидер хем-чеглерни чугаалажып, спортчу маргылдааларны эрттиргени солун болганы чугаажок. Ол бодунуң ук-ызыгуурунун намдар төөгүзүн чыып (че-ди ада ызы-гуурунун төөгүзүн чыып бижзэн), өгбелериниң төөгүзүн билип алы-

Дөргүл-төрөл харылзаалар

ДӨҢГҮР КӨК БУГА ДЕГ БОЛБААЛЫҢАР

рынга аныяктарга кончуг ажыктыг, солун 3 номну чырыкче парлап үндүргөн.

Эртем ажылдакчызы, башкы Галина Донгаковнаның чыыш-тар дугайында чугаазын сонуур-гаан мен. Амгы үеде кожуун-нарда аймак азы төрөл бөлүк аайы-биле чыыштарны органи-застап, аңаа амыдыралда эки-багай болушкуннарны сай-гарып, төрөл бөлүктүн болгаш салгал дамчып келген өгбелерниң төөгүзүн сактып, төрөл езу-чурум харылзааларын быжыглап, тыва чаңчылдарны аныяктарга сур-таалдап турары эки-дир.

Галина Донгаковнаның чугаа-зы-биле алырга, төрөл бөлүк-терниң чыыштары Тывага шагдан бээр черле турган. Кандыг-бир ажыл-херек кылыр дээнде, олар демин көргүзүп, катчып ажыл-даар дээш чыгыр. Амгы үеде хан төрөл улустун харылзаазы кош-кап, чүгле куда-дой болган черге азы «бурганнай» берген чоок кижизин сөөлгү оруунче үдзэн черге келгеннери-биле ужуражып чугаалажыр ол-ла-дыр.

Шаанда тыва төрөл бөлүк-терниң аралажып, чоок киж-биле харылзажырының бир хеви-ри аалдажыры турган. Үр үеде ужуражып харылзаашпаан чоок төрелиниң кандыг байдалда амы-дырап-чурттап турарын сонуур-гап, ажыл-амыдыралын сайгарып чугаалажыр дээш база ажы-төлүн оларга таныштырар сорулга-лыг төрөлдеринге аштыг-чемниг аалдап четкеш, ижин-кара чокка

чугаалажыр, а уруглары ойнап-хөглеп, таныжып алыр турган.

Амгы үеде төрөл харылзаазы кошканындан, хан төрөл улустун, ылаңгыя ажы-төлүнүн танышпас апарганындан эпчок чүүлдерге таваржып турар болгай бис. Тыва езу-чурум езугаар тос ада салгалындан бээр аныяктар өг-бүле тутпас ужулгуг деп тыва чоннун ужулларында бижип турар. Чоок төрөл уруглар өг-бүле тудуп, чурттап бээр чоруктар амыды-ралда бар.

Каш чыл бурунгаар өскөн-төрзэн кожуунумда төрөлдеримге чорааш, бир кончуг чоок төрелим-ниң бажыңыга олурумда, олар-ның уруу бир танывазым аныак оол-биле кады кирип келдилер. Аныяктарны эки танывас болгаш, олар үнүп чоруй баарга, «Бо уруу-вус-биле кады келген оол кымның оглу ирги?» — дээримге, «Таныжы оол-дур, күдээвис болур киж-ийнаан» — диди. Кудалажыр деп турар кижизин сонуургап айтыра-рымга, хөлчок чоок төреливисти адады. Ындыг харыы дыңнаарын манаваан киж, чүү дээрин аайын тыппайн, кезек када ыыт чок олурдум.

Тыва чаңчылдар, ужуллар дугайында өгбелеривистиң база ада-иевистиң бистерни чагып, сургап чораанын сактып келгеш: «Тыва езу-чурумга таарышпас чүве-ле-дир, чоок төрөлдерниң ажы-төлү бот-боттарының ара-зында өг-бүле тутпас ужулгуг. Уругларны чагып, сургап чугаа-лаар болзунарза эки-дир. Чоокка

чованчыг, ыракка ыянчыг, төөгүзүн билбес мириттер-дир деп улус чугаалажы бээр» — дээн киж-и мен. Олар өгбениң чагыындан түңнел үндүрүп, амыдыралдың шын оруун шилип алганынга өөрзэн мен.

Октябрь 17-де «Шын» солунга Чөөн-Хемчиктен хоочун бижикчи Оолак Кара-Салдың «Төрөлдер ажы-төлү өг-бүле тутпас» деп материалын номчааш, ооң бодал-дарын долзуу-биле деткирер-дир мен. Ажы-төлүн өглээр дээн ада-иелерге болгаш өг-бүле туд-дар дээн аныяктарга өөредиглиг материал-дыр.

«Төөгүзүн билбес, төрелин та-нывас — дөңгүр-көк буга» болбас дээш, өгбелеривистиң бистерге арттырып каан ханы уткалыг езу-чаңчылдарын хажытпайн, төрөл чурумунга таарышпас чүүлдер кылыр чоруктарны амдыгааштан эгелеп болдурбаалыңар, «дөңгүр көк буга» дег болбаалыңар деп хүндүлүг тыва чонумну кыйгыра-дыр мен.

Кижиниң байы ажы-төлүнде болгай. Тывалар хөй ажы-төлдүг аймак чонга хамааржыр. Амгы үеде төрөл аймак чоннун, бөлүктүн база бир чугула шийтпирлээр ужулгуг айтырыы: хайгаарал чок арткан чаштарывысче кичээ-гейни күштелдирери. Кандыг-бир хай-халаптың уржуундан ийикпе азы чамдык ада-иелерниң харыы-салга чогуңдан хайгаарал чок арт-кан чаштарывыска хамаарылга-высты эки деп чугаалаары берге.

Сөөлгү үеде тыва чоннун ук-төөгүзүңге туруп көрбзэн еражок, ие киж чээ төрүттүнген чаш төлүн бажыңдан бок үндүр ок-тапканы-биле дөмей, кудумчуга апарып кааптар үүлгедиглерни кылып турар апарганын чүү деп чугаалаарыл. Кандыг угаан-меде-редиг ие киж ыңдыг үүлгедигни

кылырыл? Адыгуузуң ди-таннар безин төлүңге кы-ынак ийик. А бистер дээр сайзыралдың угаан-са-кижилери-дир бис. Эки күрүневистиң ачы-буя «берге» байдалга арт-тарны Уруглар бажыңнар гузуп каар апарган болгаш чаштарга ада-иезиниң э-дег эргим чүве кайда-да

Үениң байдалыны келгени-биле ада-иени-ралындан үнген чашта Уруглар бажыңнарында турар бис. Уруглар баж-турар ажы-төлдүң са Оларның аразында, ха хөй кезии, төрзэн ада-эргеледин, чымчак көрү-тип чоруурлар-даа бар-д

Шаанда тываларга чүүл турбаан. Өскүс арт-ларны чоок кижилери алыр, оларны өскүс турган. «Өскүзүңден өлб-үлөгер домактың бадыт ышкыжыл. Сөөлгү үеде бажыңнарыңдан чашта жени-даа болза азыр э-нерел сеткилдиг өг-бүл кожууннарда бар апарга чап деткивес боор.

Амгы үеде чамдык лерге болу бээр хай-бачы үнер дээр ужу-дүрүм ч-лаашкында. Арагалашкы ажылды чорутпайн турар бас. Кожуун, суму чагыр төлээлекчилер хуралдар чурум камгалаар органн ниити организациалары албан черлери арагалаа чавырылдырар дээш хем ни ап турза-даа, күззэни эки түңнелдерни ам-да-албаан бис.

Халарбаа КАГ
күш-ажылдың х
Эрзин

Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри бо чылын чыл болган оюн демдегеп турар. 2008 чылда ук оркестр чаа-ла дезилеттинип турда, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң уругуларды ооң хөгжүмчүлери угу бергеннер. Улуу-ла 25 харлыг, эң-не бичиизи 17 харлыг аныяктардан тургустунган чогаадык-коллектив уран чүүлдүн улуг ктежизин эгиннеринге арта каап тургаш, улус-чонга бараан болуп, арга-дуржулгазының эвээжинге, назы-харының бичезинге чалын-арын, бурунгаар көрүштүү-биле кенип кирипкеннер.

Оркестриниң чогаадыкчы коллективи дургузунда чоннуң сонургалын тутуп, чүгле Россия иштинде эвес, Моол, АКШ, Тайвань, Литва, Польша, Азербайжан, Эстония, Латвия, Болгария өскө-даа даштыкы чурттарда үрер үмөгөйкчилерин катаптаттын-арнагай уран чүүлү-биле магада-аңгы-аңгы чоннарның эгээртинмес

Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң удуртукчузу Артур Дулуш.

элин чаалап ап келген. Көңүс аныяк чүүлдерниң чылдан чылче арга-дур-жаы бидип, ажил-ижинин үре-түнчелип, чедишкениннери бо хүннерге чедир ел-ле фрар. Оларның он чыл иш-чедип алган шаңнал-макталдарын лап бижири берге-даа болза, эң-елиг болгаш дээди чедишкениннерин демдегеп каары күзөнчиг. дезилеттинип тургустунга-ла, чаа-рийи чыл болганда (2010 чылда) Республиканың үрер хөгжүм оркестри Красноярск хоорайга чылдың-на эртип турар бүгү делегей чергелиг Хемниң эринде джаз" деп джаз валының 30 чыл болган байырлыг киришкеш, "Эң-не тергийн үрер оркестри" деп шаңналга төлөптиг. Оон аңгыда шажын-чүдүлгениң ш дириг хөгжүмнүң "Үстүү-Хүрээ" валынга 2005, 2006, 2008 чылдарда шаңналдыг черлерни удаа-дараа лап турган. 1929 чылдан 1946 чыл-дир Тыва Арат Республикага турган ир шеригниң үрер хөгжүм оркестри ш, "Аттыг шериг оркестрин катап-сканы дээш" деп медальды Улуг-лениң 65 чыл оюнда ол үеде Россия

Тыва Республиканың үрер хөгжүм оркестриниң 10 чылынга

ТЫВА ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ

Концерт үезинде.

Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев ук коллективке тывыскан. Делегей чергелиг үрер хөгжүм оркестрлериниң ассоциациязының специалистериниң болгаш хөгжүм сайгарыкчыларының үнелели-биле алырга, ук коллектив национал чогаалдары-биле өскелерининден онза-ланып турар болгаш, чүгле республиканың үндезин уран чүүлүнге эвес, харын-даа Бүгү-россияның культуразының хөг-жүлдезинге канчаар-даа аажок улуг үлүүн кирип чоруур дээрзин магадылап турар.

Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң, Р.Д. Кенден-биль аттыг уран чүүл школазының база Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизиниң ажилдакчылары бүгү Тываның кожуун-суурларында шолаларже болгаш уругларның уран чүүл школаларынче үнүүшкүннерни кылып, өөреникчилер-биле ужуражылга үезинде үрер хөгжүм херекселдери-биле таныш-тырылга көрүлделерин эрттирип, уран чүүлче, ылаңгыя үрер хөгжүм оркестриниң ижинче угланышкынныг ажил-чорудулга-ны 2017 чыл адакталып турда кылып эгел-лэннер. Энир чылын ноябрь айда ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал, Тээли суурларынга баргаш, өөреникчилер-биле ужуражыл, олар-биле ажык чугаа кылбышаан, ажил-чорудулгазын таныштырып, солун оюн-көргүзүүн бараалгаткан. Үнүп келген чаа чылда чогаадыкчы коллективтиң бири үнүүшкүнү Чеди-Хөл кожуундан эгелзэн.

Февраль 1-ниң хүнүнде ТР-ниң Чазаа-ның үрер хөгжүм оркестриниң чогаадыкчы коллективи ук оркестриниң удуртукчузу Артур Дулуштуң удуртукчузу-биле Хо-ву-Аксы суурже үнүүшкүннү кылган. Хөгжүмчүлөр бир-ле дугаарында Чеди-Хөл кожуунуң төвүнде Таңды-Уула аттыг Культура бажыңының залынга эге класстар өөреникчилери-биле ужура-жылга кылган. Аңаа Артур Дыртык-оол-ович оркестриниң ажил-чорудулгазын болгаш он чыл дургузунда чедип алган чедишкениннерин (орден-медальдарын, кубоктарын) көрүкчүлөргө көргүспүшаан, оларны каян, каяа чаалап алганын чаңгыстап тайылбырлап берген. Оон соон-да үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүлери ээлчег аайы-биле гобойга, флейтага,

саксофоннуң үш аңгы хевиринге, труба-га, тромбонга, корнетке, баритонга база барабанга канчаар ойнаарын, оларның үннерин тус-тузунда көрүкчүлөргө та-ныштырган соонда, шупту деңге ниитизи-биле база бир аялганы бараалгатканнар. Оолдар, уруглар үрер хөгжүм оркестриниң херекселдерин аажок сонургап, ылаңгыя хөгжүмчүлөр ойнай бээрге, хөлчөк өөрүп, дыңнап, диңмиттиг адыш часкаашкынна-ры-биле оларга байыр чедирип турганнар.

Культура бажыңыга эге класстар өөреникчилеринге ужуражылга эрттирген соонда, ук коллектив Хову-Аксы орту-мак школазының 5-7 классчылары-биле база уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери-биле ужуражылгаларны эрттирген. Хову-Аксы суурнуң уругларның уран чүүл школазының өөреникчилери Саглай Куулар биле Ачыты Сарыглар ужуражылга соонда: "Бис база өзүп келгеш, бо акыларывыс ышкаш, шак-ла мындыг артистер болурун күзээр-дир бис" — деп, изиг күзелин илереттилер. Саглай бо чылын бешки клазын доозуп-каш, күзүн Кызылдың Р.Д. Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазынче өөренип кирип алырын планнап турар. Ачыты амгы үеде алдыгы класста өөренип турар. Ол чүгле тоску клазын дооскан соонда, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинче өөренип күзөлдиг болду.

Кежээ Хову-Аксы суурнуң чону ТР-ниң үрер хөгжүм оркестриниң концертин көөр дээш, Культура бажыңыга чыгып келгеннер. Концерттиң бири кезээнде оркестриниң хөгжүмчүлери В. Халиловтуң "Тыва марш", Кертик-оол Данзынның аңгы-аңгы чылдарда бижиттинген ырыларын күүсеткен соонда, оркестриниң үделгези-биле Саян Дембирел тыва улустуң "Межегейим" деп ырызын база "Саян сыннары" деп ырыны бараалгаткан. Оон соонда Тываның улустуң артизи, ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң ыраа-жызы Софья Кара-оол ыр-шоорун бараал-гадып, көрүкчүлөргө бараан болган. А ийиги кезээнде оркестриниң хөгжүмчүлери ыяңгылыг аялгаларын күүседип, ыр-шоорлуг, танцы-самныг кайгамчык солун оюн-көргүзүүн бараалгаткан.

Оюн-көргүзүг адакталып турда, Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазының даргазы

Сергек Хертек хөгжүмчүлөргө улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип, чонунуң өмүнээзинден Артур Дулушке Хүндүлел бижики тывыскан.

Амгы үеде ук оркестри аныяк дирижер Саян Салчак билдиги уштап-баштап, чаа-чаа хөгжүм чогаалдарын улус-чонунга сөңневишаан, чогаадыкчы коллективтиң хей-аьдын киискидип, эш-өөрү-биле бир демниг ажилдап чоруур. Оркестриниң хөгжүмчүлөрү арга-дуржулгазы, чаа тургустунуп турган чылдарынга бодаарга, бедип, назы-хары улгадып, харын-даа

Оркестриниң барабанчызы Александр Сыгыр-оол.

оларның көвей кезии республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уругларның уран чүүл школазында болгаш А.Б. Чыргал-оол ат-тыг уран чүүл колледжинде башкы болуп ажилдап, боттары аныяк-өскенни өөредип чоруурлар. Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестриниң он чыл болган оюн таварыштыр ооң хөгжүмчүлөринге болгаш ыраажыларынга байыр чедирби-шаан, ээлдек кижиниң хүлүмзүрзэн хүрең-кызыл шырайы ышкаш, тыва чоннун, күрүнениң чоргааралы болуп чоруур чогаадыкчы коллективтиң ажил-чорудул-газы бүдүнгүр, үүле-херээ чогуңгур-ла болзунам деп йөрзөп каалыңар, чонум!

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Ужуражылга үезинде.

ТР-ниң улустуң артизи Софья Кара-оол база үрер хөгжүм оркестри.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Санаторий-профилакторий «СЕРЕБРЯНКА»
в 1 квартале 2018 года проводит отборы
больных (после инсульта)
для медицинской реабилитации
в санатории.

График выездов:

- 3 февраля — Чаа-Хольская ЦКБ;
- 9 февраля — Тоджинская ЦКБ;
- 14 февраля — Эрзинская ЦКБ;
- 21 февраля — Каа-Хемская ЦКБ;
- 28 февраля — Тандынская ЦКБ;
- 1 марта — Пий-Хемская ЦКБ;
- 6 марта — Тес-Хемская ЦКБ;
- 14 марта — Кызылская ЦКБ;
- 21 марта — Улуг-Хемская ММЦ;
- 28 марта — Дзун-Хемчикская ЦКБ.

Телефон для справок:

8 923 551 47 89

Садыг «ЛАМРИМ»

Өөредилге херек-
селдеринден эге-
лээш бажың ишти
аштап арыглаар
барааннар дээш
оон-даа өске херек
чүүлдерни садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИЛИЛГЕЗИ ХӨЙ.

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятни-
дир) 08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол ку-
бажың 18 (Автомобильный доктаммы, 3 дугаар школ)

РПС баазазының девискээринде «КЕЖИКТИГ» садында

малчыннарга тааржыр кедер хептен эг-
янзы-бүрү барааннарны садып ап болур

Даарап каан хой, хураган кештер
чеңи-чоктарны, оолдарга Шагаа тавары
чараш киш кежинден даараан тыва бөрт
база садып турар.

Харылзажыр телефоннары:

8-923-384-5452, 8-923-386-2665.

Аптека «МАНЛА»

Ажылдаар шактары:

понеделниктен пятницага чедир
08.00 шактан 20.00 шакка чедир;
субботада 09.00 шактан 20.00 шакка
chedir;
улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00 шакка
chedir.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол
кудумчузу, бажың 18;
Лопсанчап кудумчузу, бажың 42.

Харылзажыр телефоннары:
6-07-55; 5-45-30.

Извещение о проведении публичных слушаний по изменению разрешенного использования (назначения) земельного участка.

В администрацию сельского поселения «Сумон Ак-
Дуругский Чаа-Хольского кожууна» поступило заявление
от гражданина Дарыма Сай-Даш Владимировича о прове-
дении публичного слушания об изменении разрешенного
использования из категории земель — земли населенных
пунктов, находящийся по адресу: Российская Федерация,
Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Ак-Дуруг ул.
Ленина дом 4, с кадастровым номером 17:14:0202001:89,
с общей площадью 1457 кв. м., с вида разрешенно-
го использования «для индивидуального жилищного
строительства» на вид разрешенного использования
«магазины».

Дата и время проведения публичных слушаний:
20.02.2018 г., 10:00 часов. Место проведения публич-
ных слушаний: Республика Тыва, Чаа-Хольский район,
с. Ак-Дуруг, ул. Дружба д. 62, Администрация с. Ак-Дуруг.

В рамках действующего законодательства адми-
нистрация сельского поселения «Сумон Ак-Дуругский
Чаа-Хольского кожууна» в течение 30 дней со дня опу-
бликования данной информации принимает письменные
возражения по данному заявлению.

Председатель администрации сельского
поселения «Сумон Ак-Дуругский Чаа-Хольского
кожууна Республики Тыва» О. Минчит.

«ШЫН» солуннуң туду садып алыкчыларының кичээнгейинге

«Шын» солунну «Гару-
да», «Беш сылдыс» садыг
төптөрүндө, Тувапечаттың:

- 50 дугаар садыг чанында;
- «Южный» универмагының
чанында;

- «Востокта»;

- 20 дугаар садыг чанында;

- Төптө: Арбат, Детский

мир (40 дугаар садыг ча-
нында) киосклеринде база

редакцияның бодунда (Красно-

армейская кудумчузу, 100. 2-ги

каът, 7 дугаар өрзэл) садып

турар.

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым
номером 17:04:0000000:332, из земель сельскохозяйственного на-
ходящийся по адресу: Российская Федерация, Ре-
спублика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кок-Хаак, местечко Бай-
обшей площадью 110000 кв.м., разрешенное исполь-
зование — сельскохозяйственное использование.

Заинтересованные в предоставлении земельного
участка граждане вправе подать заявление о намерении участ-
ствовать в аукционе на право заключения договора аренды в те-
чение календарных дней с даты опубликования настоящего об-
ъявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Са-
ул, Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00
до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Управляющая делами Администрации
Г.А.

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республи-
ки Тыва извещает о возможности предоставления в соответ-
ствии со ст.39.18. Земельного кодекса РФ земельного участка
из категории земель населенных пунктов, расположенного по
адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь,
Степная, дом 28, с кадастровым номером 17:14:0101:
с общей площадью 800 кв.м. разрешенное использование
для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного у-
частка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размеще-
ния настоящего извещения, необходимо подать письменное за-
явление о намерении участвовать в аукционе на право заключе-
ния договора аренды земельного участка по адресу: 668221, Рес-
публика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, с
земельным и имущественным отношениям администра-
ции Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 394-43-2-12-18.

солуннуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12687 экз. Үндүрүлгениң тиражы

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35,
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагбы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлөтпүр болгаш хөдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Рач. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалык коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албан-талазы-биле
Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-тө бүрткээ.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаа-
ны (Кызыл, Шетинкин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парламенттин материалдары
торларының бодалдары редакцияның ту-
дүшпөй барып болур. Айыттыгын сана-
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харылзаа.

Чагыдылга индекс: хуу кирилге — 115
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаагы:
график өзүгээр — 21.00, херек кырында —
Солун калбей барганда, 3-14-94 телефон